

más között is nagyobb eséllyel beszél magyarul a két gyermekcsoport. Vannak olyan családok, akik észbe kapnak, kissé későn, hogy jó lenne megtanítani magyarul a gyermeket és külön járnak el hozzám. Vannak gyermekek, akik a kétéves konfirmációi előkészítés alatt tanultak meg valamennyire magyarul. Vannak, akiknek kényelmesebb az egynyelvűség, vannak, akiket nem foglalkoztat saját múltjuk, és nem is szívesen bonyolódnak bele ilyen témájú beszélgetésekbe. Mások igen.

Egy-egy újabb vegyesházasság küszöbén, a leggyakoribb mondatok: csak ők értsék meg egymást, mindegy, milyen nemzetiségű, csak legyen jó ember...

A magyar bálókban évente kétszer magyarul táncolnak, étkeznek, magyarul már nem énekelnek, a mulatós élőzene nem ad teret a közös éneklésnek...

Kizárólag a református templom maradt magyar.

Hát nem csoda, hogy nem akarunk több fotót. Amikor az ablakból, nagy ritkán, magyar beszélgetés szűrődik be, fölfigyelek rá és akaratlanul találgatom a hang alapján: ki lehet?

Pálfi József:

Várad vára elestének története egy kései krónikában

Keresztesi József (Veszprém, 1748 – Szalacs, 1812) református prédikátor élete és sokoldalú polihisztori munkássága sem a szakma, sem az érdeklődő nagyközönség előtt mind a mai napig nem kellően feltárt és közismert. Pedig azon tudós, prédikátorok sorába tarozik, aki igehirdetői¹ munkássága mellett gazdag levelezést,² nyelvészeti,³ poétikai,⁴ énekszerzői,⁵ református egyháztörténeti,⁶ magyar nemzet- és irodalomtörténeti,⁷ numizmatikai⁸ kéziratos anyagot hagyott az utókorra. Természetesen külön vagy éppen önálló kategóriába kellene sorolnunk a közel ezer oldalas kéziratos Naplóját,⁹ amelynek csak alig két-harmada látott napvilágot a 18. század második felében. Munkásságát folyamatosan dolgozzuk fel és tanulmánykötetekben, illetve reménység szerint majd könyv formájában is az érdeklődők elé tárjuk majd. Közben tervbe vettük egy-egy munkájának teljes terjedelmében való megjelenítését.

¹ OSZK Quart. Hung. 4o12. – Keresztesi József prédikációi. Valamint KEK – Külön Gyűjtemények Kézirattára Ms. 2467. – Keresztesi József eredeti (saját kézzel írt) Naplója 1783–1810.

² Ráday Kézirattár K.1.28. Keresztesi József Apróbb Munkái, Leírta Szakács József. Olly Levelek, ...mellyeket Némelly Fő- és Tüdös Személyekhez – bizonyos alkalmatosságokkal – Deákul és Magyarul – Verseken és Szabadon 1780 esztendőktől fogva írtt Keresztesi József. 107–206.

³ Ráday Kézirattár K.1.28. A bárkai nyelvből ágaztatott Magyar nyelv...1–106.

⁴ Eddig több mint 62 latin és magyar nyelvű, különböző tematikájú versét gyűjtöttünk össze különböző helyekről.

⁵ KEK – Külön Gyűjtemények Kézirattára Ms. 2454. – Templomban énekelhető UJJ ÉNEKEK...

⁶ Ráday Kézirattár K.1.28. A Tiszántúl való ref. szuperintendensek, püspökök életéről...311–350.

⁷ Ráday Kézirattár K.1.28. Néhai Tiszteletes Bod Péter MAGYAR ÁTHÉNÁS nevű könyvének T O L D A L É K J A, 243–310.

⁸ TIREK R. 565. – Numo–Théka vagy Olly Pénzes Ládátska ...

⁹ RÁDAY Kézirattár K.1.27/1–2. Keresztesi József Életének Rövid Lajstroma...

Élete a 18. század második felére, illetve a következő évszázad első évtizedére esik. A veszprémi „árva eklézsia” gyermekeként született. Iskoláit Felsőörsön, Mezőkeresztesen, Miskolcon, Sárospatakon, végül Debrecenben fejezte be. Két esztendeig (1777–1779) Hajdúböszörményben volt az iskola rektora. Ezt követően egy esztendőre (1779–1780) hollandiai peregrinációba ment, ahol előbb a Franekerában, majd pedig Utrechtben subscribált. Külföldi tanulmányait itt, ez utóbbiban fejezte be. Hazatérését követően első szolgálati helye Várad lett volna, de a meghívást követően objektív akadályoztatás miatt Vértesen kellett elkezdenie a szolgálatot. Majd 1784. január 1-vel kezdődően Váradon szolgált 1787 májusáig. Itt szinte felépítette az új templomot, de annak befejeztét mégsem várta meg, mert rögtön igent mondott a Szalacsiak meghívására. Élete végéig, 1812-ig ebben az érmelléki gyülekezetben szolgált és működött. Közben az érmelléki egyházmegye tanácsbírája (assessor) volt, halála előtt röviddel őt választották meg egyházmegye seniorává.

Keresztesi József írói munkásságában egyik sarkalatos és meghatározó szempont a magyar nemzeti történetírás ügyének szorgalmas szolgálata volt. Éppen ezért, ahol csak lehetett vagy tehette kitért a hosszabb-rövidebb ismeretek közlésére, gyűjtésére, áthagyományozására. Van olyan történeti tárgyú munkája is, amelyről csak sejtjük, hogy lappang valahol, de többet nem tudunk róla.¹⁰ Ilyen ismeretlen kézirat az, amelynek csak a címét ismerjük, de egyebet nem tudunk róla.¹¹ Erről a Szakács József által összeállított, a magyar nemzet történetével foglalkozó munkákat összegyűjtő irodalom katalógusából tudunk.¹² A magyar nemzeti történelem különböző részleteit megvilágító összefüggésekre, részletekre vonatkozóan számtalan példát sorolhatnánk. Jelen tanulmányunkban csak egy rövid, de nagyon érdekes és értékes részletre fogunk kitérni.

¹⁰ A történeti tárgyú munkái közé tartozik még egy eddig ismeretlen kézirat is, amelynek csak a címét ismerjük, de egyebet nem tudunk róla. Ezt is a Szakács József által összeállított a magyar nemzet történetével összegyűjtő irodalom katalógusából tudjuk.

¹¹ Keresztesi Josephi Conspectus Historiae Hungaricae A primis Pannoniae populis - usque ad Andream Venetum, Reg Hung. MS. [JSz?] Keresztesi József: Magyarország történetének áttekintése Pannónia első lakóitól Velencei [III.] Andrásig, Magyarország királyáig [?] (Ford. Kovács Teofil).

¹² Ráday Kézirattár K. 1. 113. Catalogus Auctor

A Nagyvárad-Olaszi Református Egyházközség levéltárába „hazakerült” Protocollum¹³ őrizte meg számunkra a nagy múltú eklézsia történetének rövid leírását 1557 és 1784 között. Az eklézsia a 227 esztendőnyi időszakból mintegy 123 és fél esztendőt, a „halál árnyékának völgyében” járva vészelte át a lét és nem lét határán. Keresztesi 1784. január 1-től lett az eklézsia lelkipásztora, akinek gondos figyelme arra is kiterjedt, hogy az őt megelőző időszakot is többé-kevésbé megörökítse. Az eklézsia első nagy korszakának utolsó, sötét napjai az „Erdély kapujának” számító váradi vár küzdelmes védelmének és elesésének másfél (július és augusztus) hónapja volt. A vár védelmének, feladásának és a várbeliek „szélek eresztésével” a vár és a város szinte teljesen kiürült. Ennek történeti leírását őrizte meg a kéziratos anyag, mintegy tíz oldalon keresztül.

A magyar nemzeti történetírás a váradi vár elesésével kapcsolatosan viszonylag szerény korabeli dokumentumkészletre kénytelen hagyatkozni. Ezzel a kéziratos anyaggal szeretnénk hozzájárulni témánk korábban és újabban közölt szakirodalmához.¹⁴ Többszörös okunk is van erre. Bár új elemet nem fedeztünk fel benne, ezzel együtt a témát illetően mégis nóvumnak kell tekintenünk a kéziratot, másfelől sokat elárul Keresztesi történelem szemléletéről, aki jól ismerte a téma korabeli „szakirodalmát”, harmadszor, miként néhány oldallal későbbben a Protocollumban meg is jegyezte, hogy munkáját „az öreg emberek relációjából” is írta.

Rögtön a török általi ostromhoz vezető előzményekkel kezdte történelmi visszatekintését. Már az elején fontosnak tartotta kihangsúlyozni, hogy a Rákóczi pártjához tartozó Váradot a török tulajdonképpen megbüntette a fejedelem korábbi engedetlensége miatt. A várbeliek a háborúból hazatérő sebesült fejedelmet befogadták, aki halálos sebei-vel május 9-én „Váradra szaladt” és néhány hét múlva, május 27-én itt

¹³ A.- O. A Nagy Váradi Reform. Ekléziának PROTOCOLLUMA... A Protocollumról röviden csak annyit, hogy ez 108 főlíoni manuscriptum a Nagyvárad-Olaszi Református Egyházközség tulajdonában található ma, amelyet Keresztesi 1784. január 1-től kezdett el vezetni. A manuscriptum oldalborítóján a Történeti leíró és jegyzőkönyv megnevezést olvassuk. Jó okunk van feltételezni, hogy valamikor 1792-ben borították be. A mű néhány oldalt leszámítva szinte teljesen mértékben az ő munkája.

¹⁴ Lásd Szakály Ferenc: Szalárdi János és Siralmas magyar krónikája, 1980, 61–63. Illetve, „Várad várának, az pogány török által megh szállásárul...”, 2013, 219–223.

halt meg. A közel másfél hónapig tartó ostromnak számtalan összefüggését oldalakon keresztül részletezte. A várostrom leírása kapcsán két – magyarra is lefordított – latin nyelvű mellékletet jegyzett le. Az elsőben, az 1660. augusztus 27-i szerződés *nyolc pontját* ismertette, amelyekben a várbeliek, a vár feladásának feltételeit közölték a törökkel. A második melléklet három nappal később 1660. augusztus 30-án kelt. Ebben Ali pasa válaszát olvashatjuk. Annak az Alinak a válasza ez, akinek az ostrom másfél hónapja során „mind eddig ízetlen volt az ebédje”, a hosszan elnyúló, korábban könnyű prédának hitt váradi vár miatt. A két jelentős kortörténeti dokumentumot a Bethlen János féle munkából vette át.¹⁵

Rövid krónikájának forrását nem nevezte meg, de a téma korabeli „szakirodalmát” ismerve megállapíthatjuk, hogy Keresztesi jól ismerte Szalárdi János siralmas krónikáját is. Ebben az erősít meg bennünket, hogy a Protocollum harmadik részében Szalárdira kétszer is hivatkozik (*Extractus ex Chronico MScripto quod Titulum habet: Siralmas Krónikának Kilentz Könyvei, mellyeket megírt Szalárdi János 1662-dik Esztendőbe, Speciatim Libro VII. Cap. 7. Ad Anno 1660 de Ecclesia Refta Varadiensis Communitate, Templis et Ministris seu Concionatoribus sonans*).¹⁶ Nem lehet kérdés az, hogy a kéziratnak az eredeti vagy valamelyik másolatát használta. Az eredeti munkának ugyanis, a szerző halálát követően meglehetősen mostoha sors jutott és ma sem tudni, hogy hol található.¹⁷ Kemény Zsigmondnak köszönhető, hogy az eredeti kéziratot felhasználva, az egyetlen teljesnek tekinthető művet még 1853-ban kiadta.¹⁸ Ugyancsak Szakály említi meg azt is, hogy 18-19. Században feltehetően több másolat készült a Siralmas krónikából, ám ezek közül, Magyarországon ma mindössze kettő található meg.¹⁹

Azt tudjuk, hogy Keresztesinek élő kapcsolata volt a könyvtárral is. Megvizsgáltuk a Debreceni Református Nagykönyvtár tulajdonában

¹⁵ Ioannis Com. De Betlen COMMENTARII..., 29–33.

¹⁶ Protocollum, III. rész, A Nagy Váradi Ref. Ekklesiának másodszori felállítására tartozó Írások, Adnexumok (55–73).

¹⁷ Szakály F, 1980, 60.

¹⁸ Szalárdi János Siralmas magyar krónikájának kilenc könyvei. Kiadta Kemény Zsigmond, Pest, 1853.

¹⁹ Szakály F, 1980, 64.

lévő Siralmas krónikát is.²⁰ Minden valószínűség szerint Keresztesi az itt található manuscriptumot használhatta. Szalárdinak erről az 1760. esztendő előtti időszakból való másolatáról Szakály nem tesz említést korábban említett művében. Ebben a borító tábla belső lapján a következő megjegyzést találjuk: *Sinai Miklósé ab Anno 1760 Ex originali Exemplari suis sumt[i?]bus transcribit curatus*. E szerint Sinai másoltatta le ezt saját költségén, az azonban nem ismert, hogy mikor kerülhetett a kötet a Nagykönyvtárba. Megvizsgáltuk ezt a kéziratot is. A korábban említett Protocollumban található kivonatok szóról-szóra megegyeznek az itt olvasottakkal.

A következőkben lássuk az említett anyagot a maga teljes terjedelmében, amelyet nem kommentálunk, nem is javítottunk, hanem eredeti formájában közlünk. Megjegyezzük még azt is, hogy az eredeti kéziratból a nyolc pontos megállapodást, illetve a basa válaszát, amelyek latinul íródtak, azokat nem írtuk át, mivel semmiben sem különböznek attól, amit a Keresztesi által is megnevezett eredeti forrásban olvashatunk. Itt csak ezeknek, a Keresztesi által lefordított magyar nyelvű változatát közöljük.

Az Erdélyi Fejedelmek a Török alatt lévén, a Fényes Portának híre és engedelme nélkül valami Nagy dologhoz nem foghattak, de II. Rákóczi György Fejedelem ezzel nem gondolván A. 1657 a Lengyelek ellen 50000-ből álló haddal ment, az holott először a Szerentse ámbátor kedvezett, Krakkót a Fő Várost is kezébe adván, de végre vakot vetett a Kotzka, mert mindenfelől megfordulván, maga ugyan 300 magával Máramarosba vissza lopakodott: az egész tábor pedig Kemény János Generális alatt Podoliában a Tatároktól megveretett és nagyobb részint sok Fő emberekkel edjött Krimbe rabságra vitetett. Ezen engedetlenségéért Rákóczi Fejedelemre a Török Császár IV. Mahumet meg haragudván, meg parantsolva keményén az Erdélyi Státusoknak, hogy Rákóczit tovább Fejedelemnek ne esmérjék, hanem mást válasszanak. E szerint választatott Rédei Ferentz Gyula Fejér Váron 1657-be Novemberben, melly választást akkor Rákóczit is helyben hagyott: de nem nézhetvén soká mást a maga székiben, azután egy néhány hetekkel Rédeivel a Fejedelemséget, a Medgyesi gyűlésben 1658 Januáriusban le tétette, és a Törökkel hadra készült. Mindazáltal először

²⁰ TIREFK R. 59.

a Fő Vezérnek engesztelésére, ki már 100 ezer néppel, a Tatár Chámmal és az Oláh országi Vajdákkal Erdély ellen indult, a Státusok meg edjezéséből Bartsai Ákost és egyebeket Jenő alá küldötte követségbe: de a Fő Vezér Achmet Kuperli erre semmit nem hajtván, az Erdélyi adót is meg öregbítette, és Bartsai Ákost Rákóczi helyett Fejedelemmé tette. Kinek változó elméje miatt nagy része Erdélynek még is Rákóczihoz tartotta hűségét, s ezek között Nagyvárad is, mellyért is Rákóczi Bartsait szorongatta, és Szebenben egész 1660-dik esztendeig meg szállásban tartotta, amikor Rákóczi ellen, Bartsainak segítségével menvén a Budai Achmet Szejdi Basa, Kolosvárhoz közel, Gyalu és Fenes között Rákóczival d. 9 May meg ütközetben Rákóczi Fejedelem, 4 sebeket, kettőt a Fején kapván, Kotsin Váradra Szaladott, holott azután 18 nappal d. 27 May a sebek miatt meg holt, és innen Etsedre vitetvén, ott el temettetett.

Hogy tehát Várad a Török iránt engedetlen Rákóczi György pártját tartotta, Aly Basa temérdek néppel és hadi készüléssel, ezen régi és sarkalatos Várunk meg szállására el közelgetett. A Várnak Fő Kapitánnya volt volna Haller Gábor, de ez az Aly táborába arestomba tartatott. Vice Kapitány volt Gyulai Ferentz, de Rákóczi György temetésére volt Etsedre. Ezen meg szállást előre által látván a Váradia, eleséget elégségest szerettek bé. Ágyúik, és más egyéb készületeik annyi volt, hogy a Vár feladás után is bámulást okozhatott. Minthogy pedig bizonyos Vezérek nem volt, ezen fogyatkozást Ibrányi Mihály, egy bátor és vitéz Úr ki pótolta míg el nem esett. Illy megszorulásban lévén a Váradia, küldöttek Bártsai Ákos Fejedelemhez, de ez maga is szoros őrizet alatt lévén az Aly Janitsári közt semmi jóval nem lehetett, másrésztől Bóldvai Márton Bihar Vármegye Vicé Ispánnnyát küldték Veselényi Ferentz Palatinushoz, hogy Leopold Császártól nyerjen segedelmet. De ott is a segítség a sok Deliberatiók közt el maradt, ámbár a Tisza mellett Rakamaznál hevert a Német tábor, mellyre nézve minden külső segítségnek reménylésétől meg fosztatván, a Várad Nép össze esküd, hogy a Várat mind holtig oltalmazták, kik közül sokan Hiteket meg szegvén el szöktének. Némely kevés Katonák, Lakosok és Deákok tehát, kik az Asszonyokon és gyermekeken kívül csak 850 vóltanak, a Várba bé mentenek és ismét össze esküdtek, és az Isten Nevének segítségül hívása közt várták a Várnak meg szállását, melly ilyen renddel ment véghez:

A 1660 d. 14 July, Aly Basa Nap kelet felől Velentzéhez szállott a fák közé táborba, Nap nyugotra pedig más táborba Szejdi Basa a Körösnek

mindenik partját el foglalta. Harmadik sereg északra Aranyas és Ablakos nevű Szőlő hegyek között szállott meg.

D. 15 July Bartsai Ákos által iratott Aly levelet mellyben a Vár fel adását sürgeti, az engedőknek életet, az ellent állóknak pedig halált ígervén. De a Várbeliek Szejdi Basának Assecuratióját mutatták, azt mondván, hogy ha Aly félben nem hadja a Várszállást, a Szejdi esküvését póznára függesztvén az Istent hívják a Hitszegésnek meg büntetésére. De a Szejdi Levelére Aly B. semmit nem figyelmeztet.

Ezzel nem bódogulván Aly, a Veres Bástya ellenében Nap keletről nagy sántzot hányatott, és erre helyheztetvén tizen egy nagy ágyúkat, azt lövette: de minden kár nélkül, minthogy a golyóbisok felette mentenek el. Ezzel meg nem elégedvén, az Ablakos Szőlő hegyre 30 ságár ágyúkat vonatott, mellyekkel a Várnak belső épületit lövette: de ezeket is haszon nélkül. Három hetek múlva észre vévén Aly az hibát, alsóbb lineákra vétette az ágyúkat, és a Várbeli épületeket össze töretvén, a le omló falak, a Katonákban és Asszonyokban sokkal több kárt tettek, mint sem eddig a Török ágyúi, és e volt a Várbelieknek legelső veszedelmek.

Így is az Aly B. reménységének későbbben fojván a munka, holott már is ezer Katonáit lötték el a Várból: tehát harmadik sántzot hányatott Nap keletre az Aranyos Bástya ellenében. És el hagyván a maga sátorát számtalan néppel olly mély és széles árkokat ásott a Vár felé, hogy néhol ezer Janitsárok is meg állhattak, még is azokat sem látni, sem löni nem lehetett. Így a Vár árkához közelítvén igen nagy rakás földet hányatott, mellyre sok öreg ágyúkat vonatván, az Aranyas és veres bástyákat, a kőfalaknak s azokon lévő Katonáknak nagy romlásával, sok napokig lövette, még sem lankadott meg a Várbelieknek vitézsége.

Negyedik és ötödik lövő helyet is kerestetett tehát t.i. a Sz. István és Sz. Péter nevű hegyeken, honnan a Várat kedvekre vesztegették a Törökök: de még sem hagyták magokat a Magyarok. Mellyért is Aly gyűjti az Ágyúkkal bánókat, kik többnyire Mahumedánusokká let Olaszok voltak, s tanáskozott velek, mit kell a Várral tsinálni, kik azt felelték, hogy ha csak a Vár árkaiból a vizet el nem veszik nem lehet bódogulni. Mellyre nézve Aly, táborának minden erejével, a Köröstől fogva, az Aranyas bástya irányába nagy árkot ásott, és a Víznek nagyobb részét ezen a Körösbe vétette. De mégis sok Víz maradván a Vár árkában híjjában látattak munkálkodni. Szerentsétlenségére pedig a Várnak, volt egy fogoly

Magyar Kurva a Török táborban, ki azt mondta, hogy ő a Várba szolgáló volt mikor Bethlen Gábor Fejedelem építette a Bátyát, mely most Bethlen bátyájának mondatik, és látta mi módon lehet ki venni a vizet a Vár árkából. Ezen szajhát nagy örömmel vitték Aly B. eleibe, ki mindjárt szabadulást ígervén néki, azon helynek megmutatására küldötte, melyet az meg tselekedvén, a Törökök azonnal a Petze vizétől mély árkot ástak a Bethlen bátya felé, és az árokban lévő vizet egészen a Petzébe botsátották, mely meg lévén a Törökök közt nagy öröm, a Várbelieknek pedig méltó szomorúság támadott.

Aly Basa tehát, a ki eddig nem reménylette a Vár meg vételét, Hatodik sántot hányata a Csonka Bátya ellenében, és onnan úgy löhetett, hogy sem az Aranyas, sem a Csonka Bátyán senki sem maradhatott. Ez Csonka Bátyának hívatik azért, hogy 1598-ban Szaterezi Memhet Fő Vezér, 160 ezer emberrel Váradot Nyáry Pálra meg szállván, ezen Bátyát össze törette: de a Várat, holott 7000 embere veszett, meg nem vehette, melyért is 1599-ben a Török Császár ötet meg fojtatá.

Hogy semmit el ne mulasson Aly B. Délről a Vár árka mellett ismét Sántot rakata, és onnan Két Nagy ágyúkkal az Aranyas bátyának Kazamatáját, melyből néki sok kárt okoztak, haszontalanná tette. Ezen kívül ugyan Délről a János Király Bátyájának felső részét is el rontatá.

Már minthogy Víz nem volt a Vár körül: föld alatt való jukat kezdett ásni a Vár alá: de ebben a sok iszap miatt nem bódogult: azért az aranyas bátya ellenébe nagy töltést kezdett készíttetni, négy nap s annyi éjjel hordják a nagy gerendákat, és a követset kosarakkal a Törökök: de a Várbeliek nagy ágyúkat vonván az Aranyas és csonka bátyákra a töltést és a rajta dolgozókat össze lötték Aly Basának nagy bosszúságára. Az elrontott töltéshez ismét nagyobb erővel hozzá fogtak a Pogányok, melyben hogy elő mehessenek, az Aranyas, Csonka és János Király bátyára, a Sz. István hegyéről pedig bé a várba zápor esső módjára meg szűnés nélkül lövetett Aly Bassa, úgy hogy az egész Várban nem volt semmi hely, mely a veszedelemtől üres lett volna: mindazáltal a megszállottak ágyúkkal, puskákkal olly vitézül forgolódtak, hogy 8 nagy ágyúit Allynak elrontattak és sok népeit meg ölték. Melyért Aly dühösködvén Bartsai Ákost rútul szidta és kevésben múlt el hogy meg nem ölette.

Azonban a Vár meg szállásának 32-dik Napján, t.i. d. 15 Aug. igen véletlen történet ese a várban, u. m. a Puska-Poros ház, melyben voltak

Gránátok, nagy golyóbisok és más oltalomra tartozó eszközök Kürti János gondtalansága által gyertyáról meg gyúladott, és sok házakat fundamentomostól fel vetett, és nagy roppanással száz és egy néhány embereket életektől meg fosztott. Mely történet a Várnak ezen meg szorulásában meg betsülhetetlen kárt okozott.

A töltést azonközben nagy erővel tsinálták a Törökök, és már addig vitték hogy az Aranyas bátyát is által fúrták. Látták ugyan ezt a Magyarok, de kívülről meg nem akadályoztathatták: hanem az Ibrányi Mihály szorgalmatosága által, belülről kezdettek nagy lyukat ásni a Törökök ellenébe: mellynek földje mivel hányt föld volt, gyakran le omlott, és így mind a lyukat, mind a munkát szükség volna nagyobbítani. Minthogy pedig a Várbeliek régi számok tsak 600-ra szorult: az Asszonyok és Leányok is, mint a Férfiak dolgoznak. De mivel a Veres bátya alá is hasonló lyukat ástak a Törökök, lehetetlen vala, hogy mind a kétfelé eleget tegyenek a Várbeli kevés és fáradt személyek.

Elvégezvén immár az all-lyukakat a Törökök d. 24 Aug. puskákkal porral meg rakták a Bátyák allyát, mely fel lobbanván, az egész Vár föld indulást képzelő nagy meg rázóadásban reszketett, a Veres bátya fundamentumától fogva fel fordult, és Tíz öl szélességű rés esett rajta. Az Aranyas bátyának ugyan nem volt szinte illy nagy romlása: de azon is egész sereg ellenség bé mehetett. A Puska por fel vetődésének ki menetelét, minden seregeit készen tartván, nyughatatlanul várta a Basa, mely hogy kívánsága szerént esett, hogy a Várbelieket meg oszlassa, mindjárt parancsolt 6000 Töröknek, hogy a csonka bátyára lajtorjájukon fel hágjanak, a több számtalan népét pedig a le romlott bátyákra küldötte, nagy jutalmat ígervén annak a ki leg először a Várba mehet. Nagy bátorsággal rohannak a Várnak a Pogányok, és egy néhányszor sok zászlókkal, mind a Veres mind az Aranyas bátyákra fel hágtanak. De a Várbeliek kémeletlenül nyakazván s egy néhány zászlóikat el nyervén, szerencsésen vissza verték. Még az Asszonyok is nem gondolván az halállal forró szúrokkal, s fazék vizekkel forgolódtak, mellyek által ditséretes példával a Törököket kopasztották.

Nap feljövetelétől fogva ámbár 12 óráig tartott ezen rettentő viaskodás: mind azáltal még is illy kevés néptől az a Sokaság mely több volt 40 ezer-nél. Gyalázatosan vissza veretett. A kik pedig a Csonka bátyát meg akarták hágni, minthogy egy lajtorja sem érte-fel, semmire sem mehetének: és így lön vége ezen Vár vívásuk ekkor.

De a Magyarok részéről sem volt vér nélkül e Pálma: mert minden jó Katonák többnyire vagy el estek, vagy meg sebesedtek. Ibrányi Mihály is ama bátor szívű Keresztyén Vitéz Vezér midőn a Pogány a Várból ki vágta sebbe esvén, az Nap az Istennek, kinek Ditsőségére fel áldozva életét, meg adta a maga Lelkét. Kinek halálával mindenben meg lankadt a hadi Virtus. Már csak 300 voltak a Várbeli Vitézek, de ezeknek illy kevés számokat Aly basa nem tudván, minekutánna a maga Fő Cancelláriusát ki a Janitsárok feje volt, és sok Török Fő rendeket s 3 ezernél több népet el vesztett volna, a maga szakállát tépvén, mind a győzelemlről, mind maga életéről kérelkedett: a minthogy nagy mórás is volt az egész táborban, kivált a Janitsárok közt, kik azt mondták, hogy ha még egy próba által a Várat meg nem vehetik, az Aly Basa ki ontott vérével fognak parentálni a meg-öletett Törökök lelkeiknek.

A meg- eshető veszedelemtől félvén tehát Aly Basa meg-parancsolja hogy az egész tábor rakás fákat hordjon össze, melly meg lévén, nagy hirtelenséggel a Veres bástyának magasságával edező széles töltést tsináltat, azonban minden bástyákra ágyúztatván. Nem is messze volt a Bástyával ezen magas fa töltés, midőn a szegény Várbeliek imitt amott meg vonván magokat, s némelly alkalmas helyeket puska porral meg töltvén, a bé rohanó Törököket a levegő égbe repítették. Midőn ebben foglalatoskodnak a Várbeliek egy Horváth Katona, melly nemzetből egy Compánia volt a Várban, a Török táborba által szökvén, mind a Várbelieknek kevés számát, mind a miben munkálódnak le beszélte. Aly B. egyebet el hitt, de hogy olly kevesen volnának azt nem hihette, minthogy leg alább is 4000 embert gondolt a Várban lenni. A Várbeliek tehát elgondolván azt, hogy az által szökött Horváth által minden állapotjuk tudva léssen az ellenségnél, mind hogy két bástyájuk el romlott, mind hogy a Nagy töltés csak nem a Várig vagyon, mind hogy kevesen lévén az ujj próbát ki nem állhatják, mind pedig hogy segítséget sohonnan sem reménylhettek.

d. 27. Augusztus a. o. el végezték, hogy a Várat fel adják, a minthogy az Nap Fejér Zászlókat mutatják fel a Bástyákról, a feladásnak jeléül, melylyel Aly Basának, kinek mind eddig ízetlen volt az ebédje, jó Apperitust tsináltak.

A Vár Feladásának Conditioi vagy Punctumai pedig, mellyeket a Várbeliek adtak a Török eleibe ezek voltak:

- I. A Várad Váron és eleitől fogva aboz tartozó helyeken kívül, sem más Várat, Kastélyt, mező Várost vagy majorokat el ne vegyenek az Erdélyiekől.
- II. Valaki a Várnak, vagy Várad Városának lakosai közül, akár most itt akar maradni, akár idővel, Feleségestől s gyermekestől vissza kíván jönni, annak minden jószágát bírni, és az Erdélyi Törvények szerént élni meg engedjék.
- III. Három vagy Négy Napig, míg az útra készülnek, szabad legyen a Várban mulatni, mellyek el tévén, adjon Aly B. elégséges szekeret, azon Jóságokat, mellyeket el vinni akartak el szállítására. Midőn a Várból fegyveresen minden tselédjeikkel ki jönnek, sem bosszantás vagy fosztás rajtok ne essék, melly hogy jobban meg lehessen, a Vár körül lévő Jantsárokat onnan küldje másuvá, és elégséges kísérő sereggel, oda az hova menni akarnak, őket el kísértesse.
- IV. A Várad Káptalanban lévő Levelek és Jóságok Erdélynek vissza adassanak.
- V. A Typográfia és a benne lévő Biblia Exeplárok nekik vissza adódjanak.
- VI. A Rákóczi a Török Portához való engedelmségért tömlőzre hányt, vagy Szejdi Basa mellett hűségesen szolgáltak, azok ne csak a magok jószágokat bírassák, hanem akarhol akarnak lakni a Török Császár birodalmába, adó fizetés nélkül élhessenek.
- VII. Minthogy ők a Várat a hatalmas Császár birtokába bocsátják: tehát parantsolja meg Aly basa hogy minden károkért az Erdélyi Fejedelemtől tegyen.
- VIII. Minthogy minekutánna Jenő, Karánsebes, Lugos és Várad Erdélytől elszakasztatnak s az Ország el pusztított, csak imitt amott marad Erdély: tehát az Esztendőnként való Adónak alább szállításáért, Aly B. tartsa magát kötelessnek, hogy a hatalmas Császár előtt esedezzen. Végre, hogy a Nagyságos Aly B. és a több Basák, Agák, Bégek, s minden elsőb Török Tisztek, ezekről való esküvéseket, s tulajdon kezekkel írt leveleket által küldeni tartozzanak.

Látván Aly B. a Várbeliek által küldött Punctumokat, így felelt:

Valamit kívántok mind helyben hadjuk. Minden javaitokat szabadon bírhatjátok: de meg lássátok, hogy tsalárdság ne legyen dolgotokban. Két száz szekeret adok, kísérő sereg is léssen. Holnap a Várból ki kell mennetek. A Jantsárok Agáját rendeljük bizonyos sereggel, hogy titeket midőn a Várból ki mentek óltalmazzon. Menjetekek békével az hova akartok. (L. S.)

P.S. Kapitány! Tisztek, Nemesek és minden Váradiaik edjen, edjen! A ti kívánságokat meg értettük, és minden punctumokra reá állottunk, minthogy a hatalmas Császárnak pártfogása alá vontátok magatokat. A ti kívánságokat szerént

légyen minden dolog. A Várból szükség ki mennetek. Akármerre akartok menni Basákat, Bégeket adok mellétek, bátorságos utatok leszén. A ki pedig közöjletek itt akar maradni, házát, kertjeit, szőleiket, szántó földjeit azonnal vissza adom. A távol lévők is ha vissza jönnek, ugyan azon szabadossággal élhetnek. Az Oskola minden hozzátartozókkal kár nélkül maradjon nálatok. A Típopográfia minden számszámaival tettek legyen. Hogy a hatalmas Császár előtt ezután érettetek esedezni kész lesztek, s a mit kértek meg is nyertek, arra magamat ígérem. Hogy pedig mind ezeket meg fogjuk tartani, esküszöm a Mindenható Istenre, a mi Szent Prófétánkra Mahumetre, és a hatalmas Császárnak Fejére. Mellynek emlékezetire, adjuk ezen, petsétiünkel s kezünk írásávl meg erősített Levelünket. Költ 1660 Kis Assz. havának 30-dik napján. A Várad mellett lévő Táborban.

Ezek így lévén, még az nap t.i. d. 30 Aug a Várbeliek, kik az Asszonyokon és gyermekeken kívül 300-an vóltanak, a Várból ki jöttek, és Szejdi Amhet Bassa, Törökkel késérvén őket 40 Szekereken Debrecenbe szállítottak.

Ezt az igen kevés népet látván a Törökök, sokan nagy álmélkodással tsudálkoztak, mások pedig fogaikat tsikorgatva bosszankodtak, hogy ennyire, illy sokáig tudták tartani a Várat, és nem hitték, hogy a többi el nem szökött volna. Ezen Vár vívásban 4 Török Fő tiszt és tízezer közrendű Törökök vesztenek el. Így juta Pogány kézre az egyenetlenség miatt Várad. Így esett porba ennek régi ditsósége. Így pusztula el az itten lévő Refta Ekklesia és Fő oskola, midőn száz és három esztendőig tartott vala a Reformatiótól fogva.

Eddig tart a Keresztesi féle várostrom, várfeladás és elvonulás-történet leírása. Ettől kezdve rátér arra, illetve azokra az eseményekre és következményekre, amelyek 1660 augusztusa történtek a váradi reformátusokkal. Ez azonban nem tartozik most közvetlen témánkhoz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- TiREK R. 59 - Szalárdi János: „Siralmas magyar krónikáknak kilencz könyvei...” Másolat, 1760 előtt. Megj. Sinai Miklósé ab Anno 1760 Ex originali Exemplari suis sumt[i?]bus transcribit curatus.
- „Várad várának, az pogány török által megh szállásáról...” Szalárdi János emlékirata Várad 1660. évi veszedelméről. Hasonmás kiadás (Szerk. Balla Tünde és Lakatos Attila) Országos Széchényi Könyvtár – Budapest, Partium Kiadó – Nagyvárad, 2013.
- Szakály Ferenc: Szalárdi János és Siralmas magyar krónikája. In. Siralmas magyar krónika. Budapest, Helikon Kiadó, 1980.
- Szalárdi János Siralmas magyar krónikájának kilenc könyvei. Kiadta Kemény Zsigmond, Pest, 1853.
- Gyalókey Jenő: Nagyvárad ostroma 1660-ban. Hadtörténelmi Közöny 12 (1911).
- KEK – Külön Gyűjtemények Kézirattár Ms. 2454. – Templomban énekelhető UJJ ÉNEKEK, mellyek Három Szakaszokra osztattak. Az Elsőben vagynak: Vasárnap, Hét köz-nap Penitenziális és Úr-Vacsorájakor. A MÁSODIKbann Innepeken. Az HARMADIKbann Bizonyos Alkalmatosságokban mondhatók KERESZTESI JÓSEF Szalacsi Prédikátor készítette 1806 Máius Hónapba...
- KEK – Külön Gyűjtemények Kézirattár Ms. 2467. – Keresztesi József eredeti (saját kézzel írt) Naplója 1783–1810.
- OSZK Quart. Hung. 4o12. – Keresztesi József prédikációi.
- Ráday Kézirattár K.1.28. Keresztesi József Apróbb Munkái, Leírta Szakács József. 1. A bárkai nyelvből ágaztatott Magyar nyelv...1-106. 2. Olly Levelek,...mellyeket Némelly Fő- és Tüdös Személyekhez - bizonyos alkalmatosságokkal - Deakul és Magyarul - Verseken és Szabadon 1780 esztendőktől fogva írtt Keresztesi József. 107-206. 3. Néhai Tiszteletes Bod Péter MAGYAR ÁTHÉNÁS nevű könyvének T O L D A L É K J A mellyet... öszve-szedegette Keresztesi József N. Váradon 1786. Eszt. Karátson havában, 207–242. 4. De Rep. Hung. Litteraria (optime merite Viri) Clarissimi ac doctissimi (Petri Bod)...excitavit Josephus Keresztesi In Ecclesia Helv. Conf. M.Varadiens primus post deductuan Tolerantiam Christianam V. D. Minister MDCCLXXXVII,243–310. 5. A Tiszántúl való ref. szuperintendensek, püspökök életéről...311–350.
- TiREK R. 565. – Numo-Théka vagy Olly Pénzes Ládátka a mellybe Némely Római Consulok Imperátorok – Európai Országok – kivált a Ditsóséges Magyar Királyoknak és Fejedelmeknek Régibb és Újjabb Fojó és Emlékeztető – kisebb és Nagyobb – Arany – Ezüst és Réz Pénzeiket, mellyeket Sok Esztendők alatt öszve Szerzethetett, Rendel lerakta s rövid Jegyzésekkel megvilágosította. KERESZTESI JÓSEF Bihar Vármegyében, Szalatsi Református Prédikátor. 1795.
- A - O. A Nagy Váradi Reform. Ekklesiának PROTOCOLLUMA, mellyet Midőn Ama hatalmasan Uralkodó Római Császár és Magyar Orsz. Királya a Fels. II-dik Józseftől kegyelmesen meg-engedtetett Vallásbeli szabadságnak kedves Gyümölteivel,

ezen Ekklésia is 123 esztendőig tartott Lelki Éhsége után – MDCCLXXXIV-dik Eszt. Első napján élni kezdett volna. Készítettett a végre, hogy ebbe... minden meg-tartásra méltó Dolgok, a következőknek hasznokra, s tanúságokra szorgalmasan béirattassanak, Mellyeket is hűségesen fel jegyezni el kezdett KERESZTESI JÓSEF A N. Váradi Ref. Ekklésiának ismét fel állása után első L. tanítója 1784-dik Esztendőben. (Történeti leíró és Jegyzőkönyv a Nváradi Ref. Egyháznak. 1557-1792).

RÁDAY KÉZÍRATTÁR K.1.27/1–2. Keresztesi József Életének Rövid Lajstroma, mellynek I–ső Rész: Ifjúságát, éltének 29–ik esztendejéig, II. Rész: Akadémiai útát, s más Országokon való járását, III–dik Rész: Ettől fogva életének részét foglalja magában. Az eredeti Kéz–Írásról leírta Szakács József, Szalacsi Rektorságában. 1821. és 1822. eszt.

Ioannis Com. De Betlen COMMENTARII De REBUS TRANSILVANICIS Proximis Ab Gabrielis Betlenii Triginta Quatuor Annis Gestis. Editio Nova. Pars Prior. VIENNAE, Tipis Iosephi Nobilis De Kurzböck. MDCCLXXVIII.

Böszörményi István:

A losonci református gimnázium rendszabályai a XVII. század végén

A mohácsi vész után három részre szakadt Magyarországon gyorsan terjedt el a reformáció, előbb a lutheri, később – főleg a kifejezetten magyarlakta területeken – a kálvini (helvét hitvallású, református) irányzat is, amely a hit és a tanítás szerves egységét, a Szentírás közvetlen hozzáférhetőségét hirdette és érvényesítette. Ilyen indítekből született meg az első teljes magyar nyelvű bibliafordítás, és alakult meg az anyanyelvi oktatást adó elemi iskolák mellett a református gimnáziumok, kollégiumok egész sora: Pápán 1531-ben, Sárospatakon 1549-ben, Debrecenben 1551-ben. Ezek egyre nagyobb hírnévre tettek szert, és ezt napjainkig bírják, ugyanakkor „a történelmi Magyarország területén más helyen is voltak magas színvonalú, hírneves iskoláink: Nagyenyeden, Kolozsváron, Losoncon...”¹

A hagyomány szerint 1590-ben Losonc teljes lakossága református hitre tért, átvette és újjáépítette a mai református templom helyén állott, koragótikus stílusban épült római katolikus templomot, és természetesen iskolát is alapított. Írásos emlékek, elfogadható utalások az egyház, templom és iskola meglétéről, csak a XVII. század elejéről vannak. A református egyház a Bécsi béke és a vallásszabadságot biztosító 1608-as országgyűlés utáni időben már jelen volt, és jelentős földbirtokkal rendelkezett Losoncon. Ennek első bizonyítéka a Borsodi Református Egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyve, mely szerint „*Anno 1608 a Losonczy Bírák, Nyeregyártó András és Lukács János mind az egész Váras népével ki-menvén a Szántó Földek köziben hit szerint keresték és tudakozták ki az egyház Földeit...*”² A templomot 1609-ben romjaiból – „*ex ruderiebus iacentibus*” – építettek újjá, az évszám a régi templom egyik oszlopán és a mennyezetgerendára erősített táblán volt olvasható.³

¹ Dr. Tóth Károly ref. püspök: A református iskolák múltja, jelene és jövője in: Magyar Nemzet 1990. V. 21.

² Kézirat

³ *Lossoncz Mező Váras* – kézirat, a losonci ref. egyház és iskola leírása, 1608–1789-es adatokkal. A továbbiakban LMV